

М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты Алматы

Аңдатпа. Мақалада Абайдың дүниеге келген туып-өскен ортасындағы фольклорлық ахуал ғылыми тұрғыдан қарастырылды. Өйткені ол кез дала фольклорының тұтастығы бұзылмаған, ауызша айтқыштық дәстүр желісі үзілмеген кезең болатын. Сондықтан да зерттеу барысында Абайдың елдегі шешен, ақын, ертегішілер әңгімесін тыңдап өскен зеректігі мен ынталылығы оның болашақ шығармашылығына да әсер етті. Абай тұлғасын қалыптастырған алғы шарттардың бастауы ретінде арғы атасы – Ырғызбай, бергісі Өскенбай, өз әкесі Құнанбай жайындағы және ел аузында күлдіргі әңгімелерімен жұрт жадында сақталған нағашы жұрты Тонтай жайындағы аңыз, әңгімелер мен жаңаша мәліметтер іздестіріліп, сол тұстағы шешендік өнердің, жалпы фольклордың ел өміріндегі маңызы ашылды. Ел ішінде ауызша таралған фольклорлық әңгімелермен қатар нақтылы тарихи деректер түгел жиналып, ғылыми тұрғыдан сарапталды. Абайдың әкесі Құнанбай тұлғасы – өз заманының бетке ұстар биік тұлғасы. Ол ата дәстүрдің нық тірегі болып, оны бергі заманға жеткізсе, Абай оны әрі қарай жаңашылдықпен дамытты. Әке еркімен ел ісіне жастай араласқан Абай тез есейіп, балалықтан да ерте айырылып, жастайынан ел ішіндегі әңгіме, сөз өнерін, билердің шешендік өнеріне құлақ салып, өзінің ерекше талантымен бойына сіңіре білді. Сондай-ақ, Абайдың өскен өңірдегі шешен, ақын, ертегішілердің әңгімесін тез ұғып алатын зеректігімен, ынталылығы арқылы алғашқы халықтық білім қорын байытқанына назар аударылды. Мәселен, ертекші Баймағамбет Мырзаханұлы Абай Шығыс пен Еуропа халықтарының әңгімелерін айтса, ол дереу үйреніп жатқа айтқан. Дами келе тек қазақтың төл фольклорын ғана емес, басқа халықтардың фольклорлық мұраларын да оқып білуге жету жолы ғылыми тұрғыдан зерделенді. Мақалада Абай тәрбиесіндегі әжесі Зере мен анасы Ұлжанның халықтық дәстүрге беріктігі жайында да алғаш рет ғылыми тұжырымдар жасалды. Сол арқылы қазақтың дәстүрлі отбасылық құндылықтарындағы әулеттік тәрбиенің мән-маңызы ашылып, бала болмысын қалыптастырудағы ата мен әже орнының маңызы, ене мен келін арақатынастарының үйлесімділігі, осындай үйлесімді тәрбиенің Абай секілді данышпандарды қалыптастырудағы мәні алғаш рет зерделенді. Бала жасынан ел аналарына айналған әжесі мен анасының бесік жыры, аңыз-әңгімелері мен ертегілердің құндағында өскен Абайдың шығармашылығындағы фольклорлық құндылықтардың әр қырынан танылуының ғылыми негіздері тереңдетілді. Мақала ҚР БҒМ Ғылым комитетінің АР09563057 «Абай шығармашылығының фольклорлық қайнар көздері» атты гранттық жобасы аясында дайындалды.

Кілт сөздер: аңыз, тәмсіл, шешендік сөз, әфсана, мақал, мәтел, жазба әдебиет, поэма

Кіріспе. Абайдың фольклорға қатысы жөнінде бұған дейін салмақты зерттеу жазылмады десе болады. Тек ғылыми-көпшілік сипаттағы мақалалар мен жазбаларда Абай шығармашылығындағы орыс әдебиеті мен шығыс поэзиясының әсеріне баса мән беріліп, фольклордың Абайға ықпалы сөз арасында айтылды. Десе де академик Р.Бердібайдың 1986 жылы «Абай тағылымы» журналында шыққан (Бердібай, 1986: 58) «Абай және ауыз әдебиеті» – дейтін мақаласындағы Абайдың фольклорға қатыстылығы әлі дұрыс сөз болмағандығын атап көрсетіп, арнайы қарастыратын салмақты еңбектің жоқтығына, бұл мәселені ғылыми зерттеудің өзектілігіне назар аудартуының өзіндік маңызы болды. Зерттеушінің кей тұста фольклор мен әдебиеттің аражігін айқын ажыратпағанымен де маңызды мәселені көтере білуінің өзі де ол кезең үшін аса бағалы пікір болатын.

Тәуелсіздік кезеңінен кейінгі тұстағы Абай шығармашылығын зерттеу ісі жанданып, түрлі бағыттарда ізденістер пайда бола бастағанын атап айту керек. Абайға қатысты тек әдебиетшілер ғана емес, гуманитарлық, қоғамдық сала ғалымдары мен жекелеген мәдениет қайраткерлері де өз білім-білігіне сай еңбектер жаза бастады. Бұл әсіресе Абайдың 150 жылдығы қарсаңында кең өріс алды. Ал Абай шығармашылығының фольклорлық аспектісі жөнінде тек 1995 жылы жарық көрген «Абай және фольклор» (С.Қасқабасов, 1995) атты шағын кітапшада қарастырылды. Онда Абай шығармашылығындағы фольклорлық мотив, сюжет, идеяның максаты мен міндеті, түп-төркіні ғылыми тұрғыдан айқындалып, жанрлық жігі ажыратылды, оларға фольклортанушылық, әдебиеттанушылық бағытта сипаттама беріледі. Көлемді туындылары, поэмаларының мазмұнындағы фабулалық негіздер анықталып, әрбір сюжеттің фольклорлық трансформациясы қарастырылды. Әрине Абай жазба әдебиетінің өкілі болғандықтан, оның фольклорлық поэтика мен фабула басым көрінетін шығармалары талдау нысанына алынды. Абай туындыларындағы фольклордың рөлін фольклортанушылық аспектіде қарастыра отырып, бұл кітапшада фольклор мен әдебиеттің ара байланысы заңдылықтарының теориялық мәселелелері де тұжырымдалған. Еңбекте Абайдың поэзиялық шығармаларындағы қазақ фольклорының материалдары (жанр, сюжет, тақырып, т.б.) және поэмаларындағы ортағасырлық әлемге танымал Низами, Навой сияқты тұлғаларымен және көне Грек пен Үндінің жазба ескерткіштеріндегі аңыздау, тәмсілдермен байланысы анықталады.

Абай прозасы, нақтырақ айтқанда, «Ғақлия» («Назидания») атты философиялық-этикалық сипаттағы трактаттарындағы фольклорлық мотивтерді зерттеу де кіреді. Ғылыми әдебиеттерде Абай мұрасының

бұл саласын жалпы атпен «Қара сөздер» деп атау қалыптасқан. Онда Абай оқырманымен этикалық, философиялық, әлеуметтік-саяси, мәдени, діни, тұрмыстық т.б мәселелер жөнінде ерекше стильдегі сұхбат құрады. Бұл сұхбаттың тілі мен стилі биік көркемдігімен жарқын әдеби троптарымен ерекшеленеді. Мәтінде фольклорлық әңгімелер, аңыз,аңыздау, мақалдар мен афоризмдер бар. Өкінішке орай, олардыңбарлығы фольклористикалық талдаудың нысанына алынбады, себебі бұған дейінгі зерттеушілер бұл сұхбаттың мазмұны мен идеялық жағына, әлеуметтік бағытына баса назар аударды.

Тәуелсіздік тұсында жазылған Т. Жұртбайдың (Жұртбай, 2004),Е. Сыдықтың (Сыдық,2020), Б. Ердембек (Ердембек, 2008: 7-115)зерттеулері де ұлы ақын өмір сүрген ортасы мен рухани бастаулары жөніндегі тың деректерімен бағалы. Аталмыш еңбектерде Абайдыңшыққан тегі мен айналасының сөзге шешендігі жәнеел басақаруға араласқан көсемдігінің Абай болмысының қалыптасуындағы орны жаңаша пайымдалады. Себебі, тәуелсіздікке дейінгі кезеңде Абайдың өз ата-бабасы, тіпті әкесі Құнанбай жайлы әр түрлі кереғар пікірлер айтылған болатын. Құнанбай тұлғасы негізінен керітартпа, қатыгез адам ретінде сипатталды. Біздің зерттеуімізде Құнанбайдың далалық тәртіптің негізін сақтаған, жас ұрпақты білімге баулуды мақсат етіп, алғаш медіресе салдырған, сөзге шешен, халықтың аңызы, ертегі мен шежіресіне жетік, дала заңын ұстанған тұлға болғандығы халық аузында сақталған фольклорлық әңгімелер арқылы толықтырылып, бала Абайдың дана Абай деңгейіне көтеріліп, адамзаттық ой айтуға жету ең алдымен өз ата-ана, ортасынан бастау алғандығына мән беріледі.

Жалпы алғанда, әлемдік жалпы гуманитарлық ғылымда фольклор мен әдебиеттің арабайланысы ағартушылық дәуірінен бері зерттелді. Л.Монтень, Дж.Вико, Ж.Руссо, И.Гердер сияқты көрнекті тұлғалар Қайта өрлеудің идеясымен рухтанып, ұлттық әдебиеттің қалыптасуындағы халық поэзиясына ерекше көңіл аударып, фольклорға баса мән берсебұл үрдісті ХІХ- ХХ ғ. Ресей ғалымдары да жалғастырғаны белгілі. Бұл тұрғыда атқарылған жұмыстарды қорытындылайтын мына екі кітап («Русская литература и фольклор ХІ-ХVІІІ веков» и «Русская литература и фольклор ХІХ и ХХ веков) үлкен қызығушылық тудырды. Олар ХХ ғасырдың 70 жылдары басылып шықты. Қазақ филологиялық ғылымында фольклор көп уақыт бойына қазақ әдебиетінің тарихы аясында қарастырылғандықтан, біздегі бұл мәселенің кенжелеуі түсінікті. (Жалпы мұндай кезең барлық ұлт әдебиетінің бастау арналарына тән.Тек өткен ғасырдың екінші жартысында ғана фольклор мен әдебиеттің кейбір ерекшеліктері ажыратылып, дербес мәселе ретінде қойыла бастады. Ал жекелеген жазушы шығармашылығыдағы фольклор мәселелеріне ХХ ғасырдың соңғы кезеңінде ғана ғалымдар жете көңіл бөлді.

Фольклордың бір ғана қаламгер шығармашылығындағы, нақтырақ айтқанда, Абай шығармашылығындағы рөлі жайлы арнайы зерттеу еңбектің болмауы бұл мәселенің өзектілігін көрсетеді. Бұрынғы ұжымдық еңбектердегі фольклор мен әдебиеттің арабайланысы мәселелерін жалпы қарастырған еңбектер жаңа заманға сай қайта жаңғыртуды қажет етеді. Алайда оларда қамтылған бағалы фактілер мен тарихи материалдар аса бағалы қызқты, құнды болып табылады. Осы фактологиялық және эмприкалық сипаттағы бағалы пайымдаулар мен кейбір нақтылы тұжырымдарды бүгінгі зерттеулерге оңтайлы пайдалана отырып, Абай шығармашылығындағы фольклордың рөлін ашу жан-жақты зерделеуді қажет етеді.

Талдау. Әлемдік ақыл-ой биігіне көтерілген қыр қазағының адамзаттық құндылықтарды игеру жолына дейінгі рухани өсу, кемелдену дәрежесіне жетужолына өзініңерекше қабілетімен қоса дүниеге келген, тәрбиеленген ортасының оң ықпалы болғаны даусыз. Ең алдымен, Абай дүниеге келген кезең қазақ даласындағы дәстүрлі өмір салтының қаймағы бұзыла қоймаған, әулеттік-отбасылық тәрбиенің діңгегі мықты кезең болатын.

Бұл тұста қазақтың отбасылық жүйесі үлкен әулеттік құрылым аясында болып, әже мен атаның, әке мен шешенің ғана емес бүкіл әулет, қала берді ауыл-аймақтың ұрпақ алдындағы жауапкершілікті бір кісдей сезінетін, бәрі бірдей жауапкершілікке мүдделі кезең болатын. Адам бойындағы асыл қасиеттерін алғы кезекке шығарып, «толық адам» концепциясын алғаш ұсынып, «адамнан адамның артықшылығы ақыл, ғылым, ар, мінез арқылы ғана озбақ» – деп бағалайтын данышпанның, билік, байлыққа мән бермей, көпшілдік, адам сүйгіштік қасиетінің алғашқы арналары сол кезеңнің осы игіліктерінен бастау алған деуге болады.

Яғни, дала тіршілігінің өзіне тән заңдылықтары мен салт-санасы, ұрпақтан-ұрпаққа жеткен ізгілік дәстүрінің құндағында өсуі Абай дүниетанымының бастауы көздері болды деп айтуға әбден болады. Абай мен ол жайындағы зерттеулердің өзібүгінде қайта зерделеніп жатқан уақытта Абайды әулеттік тәрбиесінің негізін тереңдей жан-жақты қарастыру өзекті мәселе болып табылады. Абай ғұмырбаянындағы фольклордың рөлін сөз ету арқылы біз, сол тұстағы қазақ отбасындағы дәстүрлі тәрбие жүйесінің сипатын танып, оның адам болмысын, тұлға қалыптастырудағы маңызына көз жеткізе аламыз. Абай өміріндегі фольклордың рөлі жайында белгілі музыкатанушы ғалым А. Жұбановтың мына пікірінен асып айту қиын: «Бірі – емшек сүтімен қатар құлағына кіріп, сүйегіне сіңген ананың, «әлди, әлди ақ бөпем», атаның «сал-сал білегі», қойшының әні, қыздың сыңсуы, қаралы қатынның жоқтауынан бастап, көркемдік сезімін шырбыдай шырғаған халық әдебиеті (Жұбанов, 1986: 39).

Бала Абайдың дана Абайға көтерілуіндегі үлкен патриархалды отбасындағы Зере әженің рөлі зор болған. Ол жайында Т. Жұртбай(Жұртбай, 2004: 25) пікірімен тұжырымдасақ: «Өскенбай елінің берекесін келтірген «сырты жұпыны, іші-алтын, алды кең, бәйбіше» болған. Жалпы Абайтанушы ғалымдар пікірінше, бірді-екілі мақалалардан басқа (Алтынбаев, 1996) Зере ана жайында материалдар мардымсыз.

Ақыл-парасатымен атақты әулеттің ұйытқысы бола біліп, ел анасы атанған Зере әженің Абайды Кеңгірбай атасынан бата алуға үш қайтара апарып, ақыры, «Тоғыз ата толғанша түндігінді ешкім ашпасын» деп батасын алуы, осы батаның қуатымен Құнанбай әулеті «қызыл қырғынға дейінгі уақытта тыныштықта бейбіт өмір сүріпті» деп ел ішіндегі айтылатын фольклорлық аңыздың өзінен рулық-шежірелік дәстүрдің қатаң ұстануы мен оны бұзбай ұрпағына жалғастырған дәстүрлі әйел болмысы танылады. Тағы бірбір атап атап өтерлік жайт: ежелгі сөз магиясына, ата-баба, үлкеннің батасының киесіне деген сенімнің көшпелі қазақ қоғамындағы мән-маңызы, оған мән беру, оның адам болашағына әсері жайлы фольклорлық сенімнің күші бар. Ел баласы атанғанға дейінгі ең алдымен, өз ата-бабасының алдынан өтіп, батасына ие болу қазақ баласы үшін қасиетті міндеттердің бірі болған. Бұл фольклорлық әңгіменің мәні де осында. Абай бойындағы жалпы адам сүйгіштік сезім мен адамзатқа мейірім көзі, өз қызметшілерінің баласын жатсынбай өз баласындай бауырына басқан кең жүректі Зере ананың мейірімінен таралғандесек артық айтпаймыз. Бұл жайында ел аузындағы фольклорлық әңгімелерде де кеңінен айтылады. Сондықтан да ұлы М. Әуезов өзінің мақаласында да (Әуезов, 1997) және әйгілі (Абай жолы» романында да Зере бейнесі арқылы бүкіл қазақ әжелерінің толыққанды тұлғасын жасаған. Дәстүрлі патриархалды үлкен отбасындағы ене мен келіннің татулығы, ұрпақ тәрбиелеудегі, әулеттің ер-азаматын қадірлеу, қолдаудағы ортақ мүдделлік міндеттері Абай анасы Ұлжанның тұлғасынан да толық танылады. «Алып та анадан туады» – деп, халқымыз тұжырымдағандай, оның Арғын ішіндегі Қаракесек руының шешендік, әзіл-қалжыңымен ел есінде бүгінге дейін сөздері сақталған «Шаншардың қулары» атанған, Шаншар әулетінің қызы болғандығы Абай тұлғасының қалыптасуындағы аса маңызды құндылықтың бірі болып табылады. Шаншар әулетінің елдегі беделі мен абыройы жайлы белгілі ғалымдар(Мұхамедханұлы,2005), (Көпей, 1993) еңбектерінде жақсы айтылған.

Сондықтанда біздің зерттеу еңбегімізде Абайдың өз жұрты ғана емес нағашы жұртындағы, анасы Ұлжанның шешендік, қалжың-әжуамен атағы шыққан әйгілішешен, әзілқой, тапқыр, мысқылшылдар – Қантай, Тонтай, Жонтайлар болғандығына мән беріліп, олар

жайындағы ел ішінде айтылатын аңыз, әңгімелер, олардың күлдіргі, мысқыл фольклорлық әңгімелерінің мәтіні жинақталып, талданады.

Фольклорда халық өзінің сүйген ерлерін елден ерек сипаттап, тіпті олардың дүниеге келуінің өзінсуреттеудің небір поэтикалық тәсілдері қалыптасқан. Абайдың дүниеге келуі жайындағы аңыздар мен фольклорлық әңгімелерден осы тәсілді анық аңғаруға болады. Мұнда фольклордағы түс көру, аян беру мотивтері кеңінен көрініс тапқан. Абайға қатысты айтылатын мұндай фольклорлық әңгімелер де халықтың өзінің ерекше ардақтайтын адамдарын көптен бөлектеп, даралап көрсетуді қалайтындәстүрі сақталған. Мысалы, Абай дүниеге келмес бұрын Құнанбайдың түсіне «бірде Кеңгірбай, бірде Әнет бабасы еніпті» немесе Тобықты – Көкшенің Байқошқар атасынан тарайтын Ешен әулиенің Әзірет Сұлтанға барып тәу еткенде Құнанбай мен Ұлжанды көріп, Шыңғыстаудағы ұшар шың мен болашақ бала жайлы түс көруі мен оны жоруы сияқты халықтық әңгімелер фольклорлық кейіпкерлердің ғажайып туу сюжетінің элементтері. Абай даңқын мадақтауға жұмсалған бұл фольклорлық әсірелеулер оның бөлек болмысты адам екендігін суреттеуге жұмсалған. Сондай-ақ, Абай дүниеден өтерде түсіне Құнанбайдың еніп, «қазақтың алдағы күн ін болжап айтқан екен» дейтін фольклорлық әңгімелер де осы мазмұндас. Бұл екінші жағынан, қазақтың ата-баба аруағына деген сенімінің көрінісі. Ел өзінің ардақтаған ерлерін қашан да ежелгі дәстүр бойынша әспеттеп, әсірелеген. Ол фольклорлық сана үшін сиымды.

Абай ақындығының қалыптасуына сол тұстағы адам өмірінің барлық кезеңіне қатысты салт-дәстүр үстіндегі, ақындар айтысындағы қазақтың суырыпсалмалық, табан астында тауып айтатын тапқырлығымен шешендік сөз өнерінің тұғырынан түспей тұрған кезеңнің де өзіндік ықпалы зор болды деуге болады. Мысалы, М.Әуезовтің «Абай жолы» романындағы бір ауыз сөзбен-ақ қырғи қабақ болған екі рудың арасындағы кикілжіңді салт-дәстүр заңдылығымен иліктіріп, екі рудың арасының байланысына дәнекер болған Сары апаң сияқты аналардың айтқыштығы да Абайға оң әсер еткен. Қ.Жұмалиев сөзімен айтсақ:

«Дарынды талант бола тұра Абай не көктен түскен о, не жерден шыққан я болмаса дара өскен адам емес. Оның өмір сүріп өскен, араласқан ортасы бар. Ол – осы ортаның жемісі» (Жұмалиев, 1960:106).

Ең алдымен Абай дәстүрлі фольклордың төл топырағында тәрбиеленіп қана қоймай, табиғи дарынын әже-аналарының мейірімімен қоса шаршы топта сөзден сүрінбей, тұрғыластарына дес бермеген әкесі Құнанбайдың қаталдығы мен талапшыл мінезі арқылы да тұлға боп қалыптасты. Әке мен бала қарым-қатынасы көп уақыт бойына түрлі себептермен кері түсіндіріліп келді. Ендігі жерде осы мәселенің мәнін тереңдей ашатын уақыт жетті. Бұл тұрғыда айтылған тың пікірлер де жоқ емес. Әкесі Құнанбайдың білігі мен билігіне оның

айналасындағы өзге рулардың азулы билерінің дау-шарларын көзімен көріп, өмір сырын жастайынан зердесіне түйген бала Абайдың даналыққа жету жолындағы далалық шешендік өнердің рөлі өз алдына қарастыратын күрделі мәселе. Ол – ұлы Абайдың халық тілі мен халық мұрасын меңгеруінің ең алғашқы баспалдағы, шеберлік мектебі болды. Осындай отбасы мен мәдени-рухани ортадан алған тағлымы К.Ысқақұлы айтқандай: «оны 20 жасында-ақ «халық ортасында маңдай басы шешен» дәрежесіне жеткізген.

Әрине, Абайға Құнанбайдың ықпалы жөніндегі айтылатын әңгіме ауқымы бір мақала емес, көлемді еңбекке жүк боларлық күрделі мәселе. Біз Құнанбай жайлы арнайы кітап жазған Т. Жұртбай келтіретін Абайдың шөбересі Ахат Шәкәрімұлының мына пікірлерінің әрбір сөйлеміне салмақты ой артылған деуге болады. «Егер Құнанбай жайын білгің келсе, қорқытпай, үркітпей елден, халықтан сұра, ары зор, адамшылығы мол адамдардан сұра. Мен шылғи өтірік айтып отырмын деуге өз арың да бара қоймас. Қажет етсең, керегіңді аларсың, керексізін тастарсың. Бірақ мынаны ойла – феодалдық дәуірде болсын, капиталистік дәуірде болсын, халық өзінің аяулы ұл-қыздарын туғызып отырады. Солардың бақытын, өмірін тілейді. Құнанбай да сондай адам» (Шәкәрімұлы, 2004) Құнанбай бойындағы феодалдық салт-санаға тән өмірсалтының қатал заңдылықтары, дәстүрлі таным мен ислами көзқарастарды қатар ұстану арқылы көшпелі далалық өмірде өзіндік билік-болмысын қалыптастырған Құнанбай тұлғасы терең тексеруді қажет етеді. Ол үшін ең алдымен, осы уақытқа дейінгі Құнанбай жайындағы қасаң көзқарастардан біртіндеп арылып, тарихи тұлғаның күрделі болмысын өз заманының қоғамдық өзгерістерімен қабат қарастыратын жаңашылдық көзқарас қажет. Бұл тұрғыда ел аузында сақталған фольклорлық әңгімелер, аңыздар, хикаяттар да маңызды рөл атқарады деуге болады.

Қажым Жұмалиевтің сөзімен айтқанда: «Құнанбайдың талай дау, талайтартыстардың жуан ортасында болуы болашақ ұлы ақын, жас Абайдың шешендік тілге жаттығуларына әсер етпеуі мүмкін емес еді» (Жұмалиев, 1960: 64).

Себебі, Құнанбаймен деңгейлес Мұса Шорманұлы, Қаратай Сапақұлы, Сүйіндік Жанкөбекұлы сияқты сөз дүлдүлдерімен бірге болу, олардың ақыл-насихатын тыңдау, тіпті сөз жарыстырып үйренуі – Абай данышпандығының бастау алған арналары.

Бұл айтылған бірді-екілі мысалдардың өзі Құнанбай тұлғасының Абай өміріндегі мәнін ұғынуға жеткілікті деп ойлаймыз. «Сырт көз сыншы» – дейді халқымыз. Белгілі этнограф-саяхатшы Адольф Янушкевичтің күнделігіндегі Құнанбайға берілген мінездеменің өзі біраз жайды аңғартатындай. «... Қарапайым қара халықтан шыққан Құнанбай жаратылысынан ақыл парасат дарыған, керемет зерек, қара тілге шешен, байыпты, тыңғылықты кісі. Халқының қамын

ойлайды. Оған «жақсылық жасасам» дейді. Елдің ежелгі жол жобасына, Әл-Құранда жазылған шариғат жолына аса жүйрік. Россия өкіметінің қазақтар жөніндегі заң ережелеріне өте жетік, қара қылды қақ жарған әділ, адал азамат. Құнанбай – халқының қамқоры. Жұрт пайғамбардай көреді. Сондықтан одан ақыл-кеңес алуға тіпті бір қиырдағы ауылдардан жас пен кәрі, бай мен кедей ағылып келіп жатады. Тобықты деген мықты рудың қалауымен ол болыстық қызметке сайланып қойылған. Елден ерек білгіштігінің арқасында бұл қызметті тасқаяқтай қағыстырып, тамаша жақсы атқарады. Оның айтқаны екі болмайды. Қабағын қақса, ісі орнына келіп жатады. Жасынан ол сұлу жігіт екен, қазір шешектің дағынан беті шұбар боп қалған. Бұдан бірнеше жыл бұрын қатты шешек шығып, өлім аузынан қалыпты. Құнанбай бұлбұлдай сайрап сөйлеп кеткенде, тыңдаған халайық бетінің бұдырын мүлде ұмытады... Барақтың қасында ақсүйектерді (сұлтандарды) жан деуге болмайды, ал бай атаулы Құнанбайдың ұлтанына тұрмайды» (Янушкевич, 1979: 27). Осында айтылған Құнанбайдың қасиеті мен қадірінің әрқайсы кең таратып айтуды қажет етеді деп ойлаймыз. Дала тағлымымен қоса өз бетімен оқу, іздену арқылы-ақ білімнің биік шыңына жеткен Абайдың медреседе оқуы кезінде де бұл үрдіс үзілмеген. Қазақ ертегілері мен аңыздарының сюжеттерін шығыс халықтарымен салыстыра тереңдетіп, онан қалса орыс әдебиеті арқылы аударма ескерткіштерді де түпнұсқасын тауып оқу арқылы білімдарлықтың биігіне көтерілді. Бұл тұрғыда Абайдың «Ескендір», «Масғұт» поэмаларындағы фольклорлық сюжеттердің поэтикалық қызметін айтуға болады.

Қорытынды. Жинақтай келгенде айтарымыз, Абай қазақ қоғамында фольклордың қаймағы бұзылмаған кезеңде дүниеге келіп, бесік жырынан басталып азалау салтына дейінгі өмір салтының аясындағы барлық жөн-жоба, рәсімдерді өз бойынан өткерсе, есейе келе фольклорға ойшылдықпен қарап, салт пен сананың, фольклорлық жанрлардың сюжеті мен поэтикасын шығармашылықпен дамытып, әдебиеттің эстетикалық мән-маңызын арттыруға шеберлікпен пайдалана білді. Ұлы ойшыл өз халқының мұрасы аясында ғана шектеліп қалмай, шығыс халықтары мен өзге де халықтардың мұрасына да ден қойып, жалпы адами құндылықтардың мәнін ашты деуге болады. Яғни, Абай өлеңдері мен поэмаларындағы, қара сөздеріндегі, жалпы шығармашылығындағы фольклорлық жанрлардың үлгілері ақынның шығармашылық ойы арқылы қорытылып, жаңғыру арқылы жазба әдебиетінің заңдылықтарына бағындырылып, авторлық әдебиеттің мүддесіне қызмет еткен. Абай фольклордың мазмұнын – жалпы адамдық ізгі қасиеттерге уағыздау, жамандықтан жиренту, жақсылыққа ұмтылу, өмірдің мәнін дұрыс ұғыну, адамсүйгіштік қасиеттерге тәрбиелеуге жұмсаған.

Өззаманынан озық ойлы данышпанның «Ескендір», «Масғұт», «Әзімнің әңгімесі» атты поэмаларындағы фольклордың қызметін ашу – бүгінгі жаһандану дәуіріндегі адамзаттық руханияттың ортақ мұраларына тән заңдылықтарды түсінуге негіз болады.

Абайдың дәстүрлі фольклорлық жанрларды сыни ой көзімен қарап, заманға үйлесімді тұстарын дамытуға күш салғандығы мақал-мәтелдерге қатысты анық көрінеді. Ал «Қара сөздерінің» әрқайсының фольклормен жанрлық, сюжеттік тұрғыдан байланысын ашу да біздің зерттеуіміздің көкейкесті міндеттерінің бірі болып табылады.

Абайдың фольклорға қатысы бұрын-соңды арнайы сөз болмағандықтан, біз бұл мақаламызда басты деп саналған кейбір мәселелерді ғана атап өттік. «Абай шығармашылығының фольклорлық қайнар көздері» атты 1 жылдық жоба аясында жазылатын ұжымдық монография барысында бұл мәселелерге кеңірек тоқталды.

С. А. Қасқабасов